

تحلیل نظام‌های ساختاری و شکلی حاکم بر معماری منظر ایرانی (باتاکید بر غالب ادیان توحیدی ایران)

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۶/۱۱

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۸۸/۸/۹

هانیه اخوت* - احسان زمانی** - آریین امیرخانی*** - محمدرضا پورجعفر****

چکیده

طبیعت کلیت و مظهر تجلی وجود است مقام خاص و مقدسی دارد در باغ و در آن همه چیز در حال نظم و تعادل قرار دارد در باغ طبیعت از پیش اندیشیده شده، رابطه انسان و طبیعت را در نهایت هماهنگی نشان می‌دهد. باغ به کمک اشکال منظم هندسی رابطه میان طبیعت و دنیای درون به تصویر می‌کشد. در این میان معماری منظر ایرانی مفهوم عرفانی و مذهبی طبیعت و نظم جهانی را منعکس و مفاهیم فضاها را مطرح می‌کند معماری منظر ایرانی آن فضای سبز و منظم در واقع الگویی ابتدایی و قدیمی است که پیچیده‌ترین نیازهای انسان را برآورده می‌کند و علایم بیرونی و قابل رویت از شکوهی درونی و غیر قابل رویت را عرضه می‌کند و نظم و معنایی ابدی در تلاطم بحران دنیوی زندگی جاودانی علی رغم آرامش و هیاهو را وعده می‌دهد.

این مقاله با هدف تحلیل نظام‌های ساختاری و شکلی حاکم بر معماری منظر ایرانی و بسط و توسعه فرآیند تأثیرپذیری ساختار شکلی و مفهومی معماری منظر در ایران از مفاهیم مذهبی و غالب ادیان توحیدی ایران شامل زرتشت و اسلام، به منظور ارتقاء کیفی مصادیق معماری منظر تنظیم گشته است. روش تحقیق از نوع تحلیلی-توصیفی و انتخاب پنج نمونه موردی از مصادیق باغ‌های ایرانی و روش جمع‌آوری اطلاعات از نوع کتابخانه‌ای و میدانی توسط مشاهده نمونه‌های باقی مانده از مناظر ایرانی از دوره زرتشت و اسلامی می‌باشد. پس از تجزیه و تحلیل نظام‌های ساختاری و شکلی حاکم بر معماری مناظر ایرانی در نهایت چنین نتیجه می‌شود که کیفیت تأثیرپذیری محیط مصنوع زیست بشر از مفاهیم مذهبی، به دلیل غنای آموزه‌های هر مسلک توحیدی و تأثیر شگرفی که این تأثیر پذیری می‌تواند بر افزایش کیفیت محیطی بگذارد، ضرورت بررسی پژوهشی این جستار را به منظور تعیین فاکتورها و عواملی که توجه به آن‌ها می‌تواند سبب ارتقای کیفی محیط در طرح‌ها و پروژه‌های دوران حاضر گردد، مشخص می‌نماید.

واژگان کلیدی:

نظام ساختاری، منظر ایرانی، باغ ایرانی، ادیان توحیدی.

Email: okhovat@modares.ac.ir

*پژوهشگر دکترای معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

**کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

***پژوهشگر دکترای معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

****دانشیار گروه معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

مقدمه

معماری منظر ایرانی همراه با پیشرفت تمدن و فرهنگ مردمانی که در ایران استقرار یافتند به تدریج شکل گرفته است. دستیابی به نظم حاکم بر باغ ایرانی در زمان طولانی و همراه با تحولات تمدن و شکل‌گیری فرهنگ ایرانی حاصل شده است. در واقع این نظم مبتنی بر دیدگاه‌های دقیق نمادین و تمثیلی نشأت گرفته از دین زرتشت و سپس اسلام و فرهنگ ایرانی بوده است. شکل‌گیری تاریخ و تکامل مذهب در سرزمین ایران شاهد ظهور و پیدایش و افول ادیان توحیدی مختلفی بوده است که مسیحیت و یهودیت را می‌توان از جمله آن‌ها قلمداد نمود. در این میان، ادیان زرتشتی و اسلام به دلیل بهره‌مندی از خاستگاه معنایی و به تبع آن اجتماعی استوارتر، منشاء تغییرات بنیادین‌تری نسبت با ادیان مسیحیت و یهودیت بوده‌اند و از این‌رو می‌توان از آن‌ها به عنوان ادیان توحیدی غالب یاد کرد. از این رو ملاک بررسی‌های پژوهشی در این تحقیق، ادیان زرتشت و اسلام می‌باشد (خسروی، ۱۳۷۱: ۵۸).

هدف اصلی این پژوهش تحلیل نظام ساختاری حاکم بر معماری منظر ایرانی و همچنین بسط و توسعه فرآیند تاثیرپذیری نظام شکلی معماری منظر در ایران از غالب ادیان توحیدی در ایران به منظور ارتقاء کیفی مصادیق معماری منظر می‌باشد. جهت نیل به این هدف ابتدا نظام‌های ساختاری و شکلی معماری منظر ایرانی بررسی می‌گردد و سپس نظام‌های اصلی و پایه‌ای حاکم در پنج نمونه موردی شامل مجموعه تاریخی فیروزآباد و مجموعه تاریخی تخت سلیمان (مربوط به آیین زرتشت) و باغ فین کاشان، باغ شازده ماهان و باغ دولت آباد یزد (مربوط به دین اسلام) مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۲- نظام‌های ساختاری و شکلی معماری منظر ایرانی

۲-۱- **نظام استقرار:** نظام استقرار به ابعاد، شیب و عوارض زمین، جهات، وضع اقلیمی، آب، هوا، نوع خاک، سمت باد و نسیم، دید و منظر، محورها و نقاط مسلط داخل بستر، منظر و سیمای داخلی، از یک سو و موقعیت بستر نسبت به شهر، منطقه و حوزه، دسترسی‌ها، ورودی‌ها، محورها و نقاط مسلط در پیرامون و همچنین به مناظر و سیمای خارجی، از سوی دیگری پردازد (بل، ۱۳۸۱: ۹۱).

۲-۲- **نظام دسترسی و تقرب به فضا:** سلسله مراتب ورود به فضا و تقرب به فضا از ترتیب و اهمیت خاصی برخوردار است (حسینی، ۱۳۸۷: ۱۲). به طوری که آمادگی لازم را جهت خروج از فضایی خشک و بی آب و علف بیابان و ورود به فضایی سبز و خرم و با طراوت ایجاد نماید (یادآور بهشت ازلی).

۲-۳- **هندسه فضا:** هندسه فضا و نظام فضایی به شکل‌یابی فضاها بر اساس رابطه میان عناصر معمارانه، از جمله سردرخانه، کوشک، بالاخانه، مظهر خانه، دیوارهای اطراف، حیاط‌ها و دیگر پر و خالی‌های درون دیوارها، سایه‌روشن‌ها و نقش درختان سایه‌افکن در باغ می‌پردازد و همچنین به رابطه میان هر عنصر منفرد، و مجموعه آن‌ها با فضاهای بیرونی به نحوه پیوستگی محورهای عمده هر بنا با محورهای باغ و تناسبات و روابط میان فضاهای بسته و فضاهای نیمه‌باز از جمله ایوان‌ها و فضاهای باز در باغ توجه دارد (سلطان زاده، ۱۳۷۸: ۳۴).

۲-۴- **نظام جانمای ابنیه و توده‌های ساختمانی در فضا (نظام عملکردی):** نظام عملکردی در رابطه مستقیم با نظام فضایی باغ، به کل مجموعه توجه دارد و تعداد بناها، عملکرد هر رابطه بین عملکردها، نقش هر بنا در نحوه پیوستگی آن‌ها از طریق عناصر میانی، مانند: «ایوان، رواق، طاق، و...» همچنین رابطه عملکردی بین آن‌ها و شکل تسلسل در پیوستگی را بررسی می‌کند. نظام عملکردی به عملکرد کل باغ و اجزای متشکله آن بر اساس بررسی‌های تاریخی و نوع تک‌بناها، مانند سردر خانه، کوشک و یا حمام و دیگر خانه‌های کوچک درون دیوارها می‌پردازد (همان، ۳۷). بررسی نظام عملکردی همچنین با شناخت نوع باغ از جمله باغ مسکونی، باغ تفریحی، باغ تشریفاتی، به شناخت عملکردها کمک خواهد کرد. مطالعه نظام عملکردی در چهارچوب تعریف خود، همچنین به رابطه باغ با حوزه، منطقه و شهر نیز می‌پردازد.

۲-۵- **نظام حرکت در فضا:** نظام حرکت انسان در فضا که به کلام تخصصی‌تر می‌توان آن را نظام ادراکی فضا توصیف کرد، نظامی است که طی آن کیفیت و کمیت مندرج در فضا توسط طراح به ذهن مخاطب و بهره بردار فضا متبادر می‌شود. از این رو می‌توان آن را اصلی‌ترین فاکتور تاثیرگذار بر فرآیند درک فضا قلمداد کرد (Khansari, 1998:141).

۶-۲- **نظام محصوریت فضا:** باغ ایرانی مجموعه‌ایست که همواره تضادی بین طبیعت بیابان و طبیعت سبز همراه با گردش آب و درختان ایجاد می‌کند، از این رو تمامی باغ‌هایی که در دل کویر احداث می‌شدند با دیوارهایی محصور می‌گشتند و یا از دیوار مشبک در اطراف آن‌ها استفاده می‌شد و به مثابه بهشتی در کویر مطرح می‌شوند (Johnson, 1929: 251).

۷-۲- **نظام وجود و حرکت آب در فضا:** نظام آبیاری به وجود آب و شکل حرکت آن در باغ می‌پردازد. بررسی سرچشمه، قنات، چشمه، انشعاب از رودخانه از یک سو، و نیز نقش آب زمانی که از باغ، احتمالاً برای آبیاری خیابان‌ها یا دیگر باغ‌ها و یا مزارع، خارج می‌گردد؛ در نظام آبیاری است که مد نظر قرار می‌گیرد. همخوانی نهرها و جوی‌ها با محورهای اصلی و همچنین همخوانی آبشیره‌ها، حوض‌ها، فواره‌ها و نقش وجود آب، صفا و خنکی که می‌آفریند و همچنین صدای آن که در فضاهای معینی در باغ مشخص می‌گردد؛ در چهارچوب این نظام طرح می‌گردد (موزه هنرهای معاصر، ۱۳۸۳: ۱۴۷). آب علاوه بر تاکید گذاردن بر محورهای حرکت خود و بر فضاها در وجود خود، از طریق نهرها و جوی‌ها به نقش عملکردی خود پرداخته و گیاهان را آبیاری می‌کند؛ وجود آب نقش معینی در بررسی نظام فضایی و نظام معماری داشته و در مورد معماری مربوط به زمین‌آرایی این نقش اهمیت بیشتری نیز می‌یابد (حیدری، ۱۳۸۷).

۸-۲- **نظام کاشت گیاه در فضا:** نظام گیاهی نظم کاشت گیاهان در باغ را دستمایه قرار می‌دهد تا بتواند در راه تعریف و طراحی ایده باغ جدای از این اجزاء، عناصر و فضاها، طبیعت را نیز از دریچه ایده خود بنگرد و آن را هماهنگ با معماری باغ نماید. علاوه بر این توجه به درخت‌های نظام‌ساز که شکل کلی نظام گیاهی باغ را به وجود می‌آورند و تعیین نوع آن‌ها که خود با توجه به شرایط اقلیمی، نوع باغ و زمان‌های استفاده از آن در طول سال صورت می‌گیرد از اهمیت بالایی برخوردار است. تعیین گونه این نوع درختان و نیز اینکه این درختان نظام‌ساز از یک نوع باشند و یا گونه‌هایی در ترکیب با هم شکل کلی نظام گیاهی باغ را بوجود بیاورند در چهارچوب این بخش قرار دارند (Alexander Clouston, 2007:22).

برای نیل به این مقصود، دسته‌بندی گیاهان از جمله دسته‌بندی مربوط به درخت‌های سایه‌افکن و انواع آن‌ها، دسته بندی مربوط به درخت‌های مثمر در کرت‌ها و دسته‌بندی مربوط به گیاهان و گل‌ها در این نظام است که مورد بررسی و مطالعه قرار می‌گیرند.

۳- نحوه گزینش نمونه‌های موردی

دلیل انتخاب نمونه‌های موردی بررسی شده، جهت انجام تحلیل‌های مذکور، موارد زیر بوده است:

۱. در خصوص نمونه‌های معماری منظر تکوین یافته در دوره زرتشت، از آنجا که سالیان زیادی از پیدایش آن‌ها می‌گذارد، سعی در انتخاب نمونه‌هایی گردید که ضمن اینکه واجد ارزش‌های معمارانه و تاریخی لازم جهت انجام پژوهش حاضر و اجرای تحلیل‌های مورد نیاز باشند، اطلاعات موثق و مدونی از آن‌ها در طول تاریخ چند هزار ساله‌ای که از عمر آن‌ها می‌گذرد، بر جای مانده باشد. لذا دو نمونه شامل مجموعه تاریخی فیروزآباد و مجموعه تاریخی تخت سلیمان انتخاب گشتند.

۲. در خصوص نمونه‌های باغ ایرانی شکل یافته در دوره مفرغ اسلامی، سعی در انتخاب مواردی شد که همگی فارغ از دیدگاه‌های التقاطی شکل‌دهنده به معماری منظر و خصوصاً باغ‌های ایرانی در دوره‌های تاریخی مختلف باشند و به طور خالص بیان‌کننده‌ای از ارزش‌های پایدار معماری ایرانی را به همراه داشته باشند. لذا نمونه‌های باغ فین کاشان، باغ شازده ماهان و باغ دولت آباد یزد برگزیده شدند.

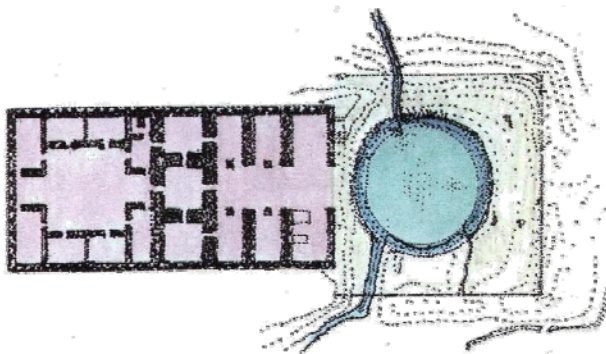
۴- معرفی نمونه‌های موردی منتخب

۴-۱- مجموعه تاریخی فیروزآباد

فیروزآباد، آتشگاهی است که به امر اولین فرمانروای سلسله ساسانی، اردشیر، در اوائل سده سوم میلادی در جور یا خور یا گور (فیروزآباد کنونی) در فارس بنا گردیده آتشکده فوق در ترکیب، بناهای دیگری در مرکز شهر قرار دارد؛ ویرانه فعلی این برج شامل هسته مربع شکلی است که دورتا دور آن نیز پلکانی بالا می‌رفته و احتمالاً غلافی نیز از دیوارهای خارجی آن را احاطه می‌کرده و مانند بارویی سر به فلک کشیده و مشرف بر شهر در مرکز آن قرار داشت. در هر حال تعریف دقیقی و مطمئنی از هدف و منظور از این بنا تا حدی غیرممکن می‌نماید. آندره گدار در کتاب هنر ایران، صفحه ۲۹، چنین می‌نویسد: "این برج از منضمت غیرمترقب یک آتشگاه نیست. هم‌اکنون به چندتای دیگر از اینگونه برج‌ها اشاره خواهیم کرد: یکی در بالای گردنه‌ای بین محلات و رباط ترک، دیگری بر یک پیشرفتگی در کوه قم، سومی در بالای شهر کاشان، چهارمی (گدار، ۱۳۷۱: ۲۲۹).

در جوار این برج، چهارطاق و آتشکده قرار داشت که قبلاً مختصری به آن اشاره شد؛ با گنبدی به قطر ۱۶/۱۰ متر و ارتفاع تقریبی ۲۵ متر که در مقایسه با بناهای هم عصر خود، مثل کاخ فیروزآباد با گنبدی با ۱۳ متر قطر و کاخ سروستان با ۱۲ متر قطر، عظمت آن بیشتر آشکار می‌شود. در ادامه، در هنر ایران می‌خوانیم که می‌توانیم بنای فیروزآباد را همچون تشکیلاتی وسیع که شامل یک سکوی مستطیل شکل با ارتفاع دو متر از سطح زمین در قسمت خارج بنا، و در مرکز این سکو بنای مرتفع چهارطاقی که آتشگاه را در پناه خود داشته در نظر آوریم. در اطراف این سکو بناهایی وجود داشته، همچون بناهای وابسته به معبد، جایگاه آتش، انبارهای مختلف برای هیزم، روغن و غیره، و مکان‌هایی برای سکونت موبدان. در سمت شرق، استخر وسیعی وجود داشته که آب‌هایی را که به یاری آبراهه از کوهستان می‌آورده‌اند؛ در آن می‌ریخته‌اند. مسلم است که اردشیر با انتخاب نیک طرح شهری دایره شکل با چهار دروازه در چهار سوی آن و خیابان‌های مدور متحدالمرکز همراه با برج و آتشکده واقع در مرکز این دایره و تلفیق آن با آب، بدون شک از یک طرح ساده تقسیم زمین پیروی نکرده است و مسلماً دلایل موجود برای این ترکیب شهری جنبه علمی نداشته بلکه بیشتر جنبه عقیدتی داشته است. در جوار این شهر و در سمت شمال آن، اردشیر کاخی برپا ساخته بود که هم اقامتگاه او به شمار می‌آمد و هم آتشگاهی سلطنتی، این کاخ- آتشکده نیز در تلفیق با آب بوجود آمده بود. دریاچه‌ای مدور به قطر ۵۰ متر در داخل باغ محصور به صورت حوضی طبیعی در برابر کاخ بوجود آمده بود. این دریاچه با جمع‌آوری آب چشمه‌ای که در همان نزدیکی وجود داشت، بوجود آمده بود (همان، ۲۳۲) (تصویر ۱).

تصویر ۱: پلان مجموعه تاریخی فیروزآباد

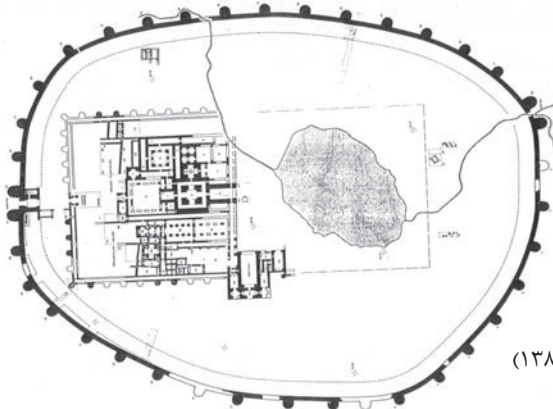
(مأخذ: نعیم، ۱۳۸۵)

۴-۲- مجموعه تاریخی تخت سلیمان

حصار محیطی مجموعه تخت سلیمان که شامل ۳۸ برج و بارو به طول ۱۱۲۰ متر می‌باشد؛ به عنوان عنصر دفاعی و حفاظتی، مجموعه آتشکده آذرگشنسب و دیگر آثار معماری محوطه را در بر گرفته است. دیوار حصار در بلندترین قسمت ۱۸ متر ارتفاع دارد و بین ۳/۵ تا ۴ متر عرض آن می‌باشد. حصار محیطی تخت سلیمان دارای دو دروازه بزرگ ورودی در دو ضلع جنوب شرقی و شمالی می‌باشد، خوشبختانه دروازه جنوب شرقی نسبتاً سالم باقیمانده اما دروازه شمالی به شدت صدمه دیده و قسمت اعظم سنگ‌های تراشدار در نمای خارجی و کلیه سنگ‌های لاشه‌ای سطوح

میانی و زیر قوس آن فروریخته همچنین جسم دیواره قوس دچار فرسایش شده و در حالت خطرناکی قرار دارد. تالار ستوندار در غرب آتشکده آذر گشنسب واقع شده است و به وسیله دالانی در طول تالار از آتشکده مجزا می‌شود. در غرب تالار ستوندار تاسیسات آشپزخانه و سرویس‌ها در دوره ساسانی که دارای حیاط هستند مشخص است که محدود به دیواری با یک ارگ کوچک مرور می‌شوند. بقایای پی سنگی که در حیاط آشپزخانه و تاسیسات بیرون آمده، پلان بنای قدیمی را حدوداً چنین عرضه می‌دارد: در زیر تالارهای ستوندار از کنار دریاچه (هر دو تالار) یک اتاق طویل قرار داشته است که حد و حدود آن تقریباً با دیوارهای این تالار تطبیق می‌کند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۰۷). در هر صورت کاملاً مشخص نیست که آیا یک تالار کمکی یا یک حیاط آزاد است، به این قسمت (تالار کمکی یا حیاط آزاد) در ناحیه غرب سه ردیف اتاق‌های کوچک مستطیل شکل پیوسته است که در حیاط آشپزخانه و تاسیسات قابل مشاهده است.

از لحاظ معماری در جبهه شمال غربی دریاچه و در زاویه مربع بزرگتر، ایوان رفیع ساسانی معروف به ایوان خسرو که از آجر قرمز و ملات ساروج ساخته شده بوده قرار داشته است. در حال حاضر از این ایوان جز یک جرز و ازاره‌های دیوار آن چیزی باقی نمانده است. قطر دهانه ایوان ۱۸/۵ متر و عمق آن ۲۰ متر است. در حد فاصل آتشکده و دروازه شمالی راهروها و حیاط‌های چندی به چشم می‌خورد که کار کاوش و خاکبرداری آن‌ها پایان نیافته است. مجاور این مجموعه در بخش غربی مجموعه دیگری است که از یک آتشکده صلیبی شکل با ابعاد کوچکتر و دو تالار ستون دار با ستون‌های مدور چهار گوش و تعداد اتاق‌ها و فضاهای جانبی تشکیل شده است (جلالی تهرانی، ۱۳۸۱: ۱۸۷). در وسط آثار باستانی تخت سلیمان دریاچه سحر آمیزی که عمق آن حدوداً ۱۱۰ متر و ابعاد آن ۱۲۰×۸۰ متر است وجود دارد. آب دریاچه به صورت چشمه جوشان از اعماق زمین بیرون می‌جهد که منظره بسیار جالبی دارد (تصویر ۲).

تصویر ۲: پلان مجموعه تاریخی تخت سلیمان

(مأخذ: نعیم، ۱۳۸۵)

۳-۴- باغ فین کاشان

باغشاه فین از تبار باغ قلعه‌های ایرانی است که به دلایل خاصی شکل گرفته است؛ اما بدون شک انتخاب این نوع الگوی محصور در پناه دیواری بلند بی‌ارتباط با استفاده شاهانه از آن نیست، تا هم در پناه برج و باروی بسترش امن و آمانی یافت و هم به واسطه حجم و شکل و ارتفاعش که از درون و برون باغ به رخ کشیدنی است جلال و شکوهی شاهانه را گوشزد کرد. آنچه از این دوره شکل‌گیری باغ مقارن با حکومت شاه عباس اول (۱۰۳۹-۹۹۶ هجری قمری) به جای مانده اصل و اساس باغ است؛ چنان که فضای تهدید شده‌ای در میانه برج و باروهای باغ شکل گرفته که براساس ساختار و نظم فضایی باغ ایرانی فضایی هندسی و خالص بدست می‌دهد و در نقطه‌ای در میانه باغ نیز کوشک یا بنای میانی قرار گرفته است. ساختار هندسی و شکل فضایی باغ و مقایسه همه این‌ها با استخوان‌بندی باغ ایران گوشزد می‌کند که کوشک میانی که شتر گلی صفوی نیز نامیده می‌شود، نقطه‌ای با اهمیت است. در اینجا نیز همچون دیگر باغ‌های ایرانی، محورها بخشی از ساختار هندسی باغ‌اند که علاوه بر اینکه در پی طرح و شکل هندسی و گاه بس ساده باغ شکل می‌گیرند، خود نقاطی را نیز در طرح کلی باغ و تحت ساختار و نظام هندسی آن شکل می‌بخشد تا بتوانند براساس نظام هندسی مذکور بسط فضاها و شکل‌گیری نظام معماری باغ را پی‌افکنند (ابوالقاسمی، ۱۳۷۱: ۱۸).

از فضاهایی که به حتم در دوران صفویه و به گاه سلطنت شاه عباس اول بنا گردیده می‌توان از کوشک میانی باغ نام برد که در امتداد محور اصلی باغ و در مقابل سردخانه که خود بعدها گسترش یافته قرار گرفته است. محل قرارگیری کوشک مذکور که در نیمه بالایی باغ واقع گردیده و عدم وجود اطلاعاتی مبنی بر وجود شاه نشین و یا فضایی مشابه

آن که کارکرد بالاخانه باغ را داشته باشد، این نکته را به ذهن متبادر می‌سازد که کوشک میانی خود کارکرد شاه نشین و بالاخانه باغ را نیز داشته است (حکمتی، ۱۳۸۱: ۸۷).

بنای سردر نیز هر چند که در طول دوران حیات باغ و به خصوص در دوران قاجار و به گهگاه سلطنت فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه تغییراتی را شاهد بوده، اما به زمان شکل‌گیری اولیه باغشاه در مکان جدید مدنظر قرار گرفته و بنا گردیده است (تصویر ۴ و ۳).

افزوده‌های دوران فتحعلی شاه به باغ فین عبارتند از:

- نقاشی‌هایی که در شترگلی صغوی به بنا افزوده شده است.
- ساخت حمام بزرگ و یا حمام سلطنتی.
- ساخت شترگلی قاجار (فتحعلیشاهی) در سمت جنوب غربی باغ.
- ایجاد خلوت نظام الدوله (حرمسرا) توسط دامادش علی محمد خان نظام الدوله (Wilber, 1979:140).

تصویر ۴: پلان باغ فین کاشان

تصویر ۳: چشمه سلیمانیه و نظام آبیاری در باغ فین کاشان

(مأخذ: نعیم، ۱۳۸۵)

۴-۴- باغ شاهزاده ماهان

باغ شاهزاده ماهان کرمان یکی از نمونه باغ تخت‌های ایرانی است که از شرایط مساعد طبیعی ممتازترین بهره‌برداری را نموده است. محل استقرار این باغ در نزدیکی مقبره شاه نعمت‌الله ولی در دامنه ارتفاعات جوپار می‌باشد.

باغ تخت شاهزاده در دامنه ارتفاعات جوپار به مساحت ۵/۵ هکتار با شکلی مستطیلی یا شیبی حدود ۴/۶٪ شکل گرفته و حصار بلند آن را از جو نامساعد اطراف جدا می‌سازد (Wilber, 1940: 2010).

آب منبع حیات بخش این باغ از بخش فوقانی باغ داخل می‌گردد. محورهای اصلی و فرعی و تخت‌های مسطح در نظر ویژه‌ای آبیاری شده و سبز انبوه و کم نظیری را در چارچوب طرح باغ بوجود آورده است. نهر آبی که وارد باغ می‌گردد در جهت طولی باغ به گونه‌ای توزیع می‌گردد که علاوه بر آبیاری کرت‌ها و مسیرها با استفاده از شیب تند زمین که شرایط اولیه باغ تخت‌های می‌باشد بر روی محور اصلی و میانی باغ به صورت نهری وسیع، آبشده‌ها و آبشارها به عنصر اصلی کیفیت بخش باغ بدل می‌گردد (حسینی، ۱۳۸۷: ۲۵).

در دو انتهای محور اصلی، یعنی در برابر اولین تخت که بنای اصلی روی آن قرار دارد و ورودی باغ، برابر سر در خانه، دو استخر طراحی گردیده است که سطح وسیع آب، صدا و جهش آب و فواره‌های آن‌ها به مطبوعیت باغ می‌افزاید.

بناهای باغ عبارتند از کوشک اصلی یعنی سکونتگاه دائمی و یا فصل مالک که در انتهای فوقانی باغ قرار دارد. سر در خانه در مدخل باغ به صورت بنایی خطی جبهه ورودی باغ را اشغال کرده و در دو طبقه بنا گردیده است. طبقه فوقانی دارای اتاق‌هایی است که برای زندگی و پذیرایی پیش بینی شده‌اند. سایر بناهای خدماتی باغ از حصار اصلی استفاده نموده و به صورت دیواری مرکب بناهای مختلف خدماتی را در نقاط مناسب در خود جا داده است. ورودی‌های فرعی باغ نیز در دو ضلع طولی پیش بینی شده‌اند. طرح اندازی باغ شاهزاده از چشم اندازهای باغ که از ویژگی‌های اصلی باغ تخت‌های می‌باشد به بهترین وجه استفاده نموده است. دیدروهای ممتد در جهت طولی باغ از کوشک اصلی به سایر قسمت‌های باغ و بالعکس از سردر خانه غنای خاص به زندگی در باغ می‌دهد. مناظر بیرونی باغ که از داخل و یا از

بیرون باغ قابل رویت می‌باشند، در نمایش تضاد دو کیفیت زیست محیطی باغ و خارج باغ از نمونه‌های کم نظیر و منحصر به فرد باغ شازده می‌باشد (همان، ۲۶).
 نظم درختکاری، انتخاب مناسب گیاهان در ایجاد سایه و یا رنگ آمیزی متناسب در فصل‌های مختلف باغ ارزش‌های استثنایی را برای آن تعریف می‌کند (تصویر ۶-۵).
 تصویر ۵: نمایی از داخل باغ شازده ماهان و نظام حرکتی آن تصویر ۶: دید هوایی از باغ شازده و نظام استقرار آن در کویر

ماخذ: (نعیما، ۱۳۸۵).

۵-۴- باغ دولت آباد یزد

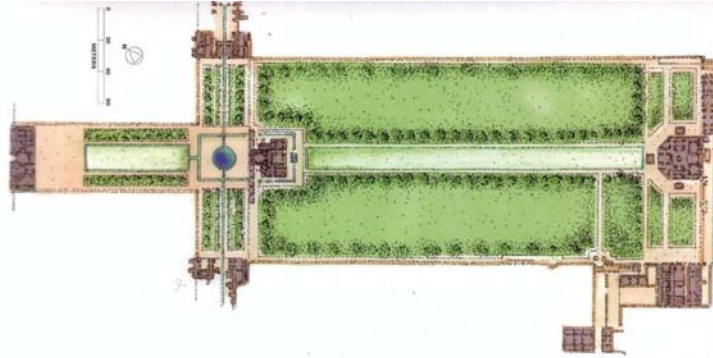
باغ دولت آباد یزد از مجموعه عناصر معماری واجد ارزش بافت قدیمی شهر یزد می‌باشد که به لحاظ ارزش‌های معماری منظر، جزء باغ‌های ایرانی شایان توجه و بررسی قلمداد می‌گردد. این باغ دارای مرتفع‌ترین بادگیر شناسایی شده در ایران است. مساحت زمین‌های باغ در اسناد مختلف تاریخی ۲۰۰۰ جریب ذکر گردیده است. مساحت کل عرصه و اعیان این باغ که محصور است حدود ۴۰۰۰۰ متر مربع می‌باشد. چند هکتار زمین نیز در ضلع غربی باغ به عنوان موقوفات باغ دولت آباد وجود دارند. عناصر تشکیل دهنده باغ دولت آباد عبارتند از چند عمارت شامل: عمارت تالار آیین، عمارت سردر، عمارت بهشت آیین، عمارت بادگیر، عمارت حرمخانه یا حرمسرا، عمارت تهرانی، عمارت مستخدمین یا خانه‌ی خدم و حشم و آشپزخانه‌ها و دیوانخانه به شکل مثنی، ساباط، آب انبار، درشکه‌خانه، اصطبل تابستانه و زمستانه و همچنین دارای قنات، حوض‌ها و جداول آب متعدد در فضای باغ است.

(Hobhouse, 2004: 41). عمارت هشتی و بادگیر از مهم‌ترین بخش‌های مجموعه به شمار می‌روند که در آن، تلفیق جریان هوا و آب به زیباترین شکل صورت گرفته است. در باغ دولت آباد یزد که بنایی در بالای باغ با یک بادگیر و بعد از آن یک هشتی و سه اتاق در بالا و طرفین آن، و یک بنا در سمت راست و یک بنا در سمت چپ و یک سردر دارد. معمار با بازی وصف ناپذیری بارها آب را به درون زمین برده و بیرون آورده است؛ ابتدا آب را در زیر بادگیر در یک حوض یکپارچه مرمر برده که می‌جوشد و در آن بالا می‌آید؛ بعد آب وارد حوضی در وسط هشتی می‌شود.

از وسط هشتی به سه حوض کشیده دراز در سه شاه نشین می‌رود. در مقابل «ارسی» اتاق‌ها سه «سینه کبکی» است از سنگ مرمر که آن را به شکلی می‌تراشیدند تا موج ایجاد کند و آب را وقتی که کم است بیشتر نشان دهد. آب از هر سینه کبکی وارد یک حوض کلگی می‌شود، و از آنجا در جوی‌هایی در دو طرف میان کرت جاری می‌شود و به سر در می‌رسد؛ گاه آب در این مرحله وارد آبگردانی بسیار زیبا می‌شد که در باغ دولت آباد یزد به کلی از بین رفته است. بعد از آن آب از زیر سردر عمارت بیرون می‌رفت و به یک استخر بزرگ ۱۲ ضلعی می‌رسید و به استخر دیگر در سه طرفشان جاری می‌گردید. آب از این استخرها به خیابان‌ها و آبادی‌ها می‌رفت و سرانجام به مصرف کشت و زرع می‌رسید (Wilber, 1940: 187).

باغ از ردیف‌های مختلف کاشت درخت برخوردار است که عمده‌ترین آن‌ها را سرو و کاج تشکیل می‌دهد. درختان مثمر باغ شامل انگور و انار است که داخل کرت‌ها کاشته شده‌اند. در این باغ بوته‌های گل سرخ نیز به فراوانی یافت می‌گردد که به صورت ردیفی کاشته شده‌اند. باغ دولت آباد به لحاظ هنر باغ آرایشی و توزیع آب و همچنین معماری استادانه از مجموعه‌های دیدنی کشور محسوب می‌شود (متحدین، ۱۳۷۴: ۱۴۸) (تصویر ۷).

تصویر ۷: پلان باغ دولت آباد یزد و نحوه کاشت گیاهان و توزیع آب

مأخذ: (نعیما، ۱۳۸۵)

۵- تحلیل چگونگی تأثیرگذاری نظام های ساختاری بر فضاسازی نمونه های موردی

همان طور که بیشتر بررسی گردید، هشت نظام اصلی حاکم بر معماری منظر ایرانی را می توان به صورت زیر بیان کرد:

۱. نظام استقرار (جانمایی فضا در بافت شهری/منطقه)

۲. نظام دسترسی و تقرب به فضا

۳. هندسه فضا

۴. نظام جانمایی ابنیه و توده های ساختمانی در فضا

۵. نظام حرکت در فضا (دسترسی های داخلی)

۶. محصوریت فضا

۷. نظام وجود و حرکت آب در فضا

۸. نظام کاشت گیاه در فضا

از میان فاکتورهای فوق، موارد هندسه سازنده و شکل دهنده فضا، نظام حرکت انسان، نظام وجود آب در فضا و نظام کاشت گونه های گیاهی به عنوان موارد برگزیده جهت انجام تحلیل ساختاری بر فضاسازی نمونه های موردی با تأکید بر انگاره های مذهبی ادیان توحیدی زرتشت و اسلام، مورد بررسی قرار گرفته اند.

۵-۱- تحلیل تأثیر نظام هندسه فضا بر فضاسازی نمونه های موردی

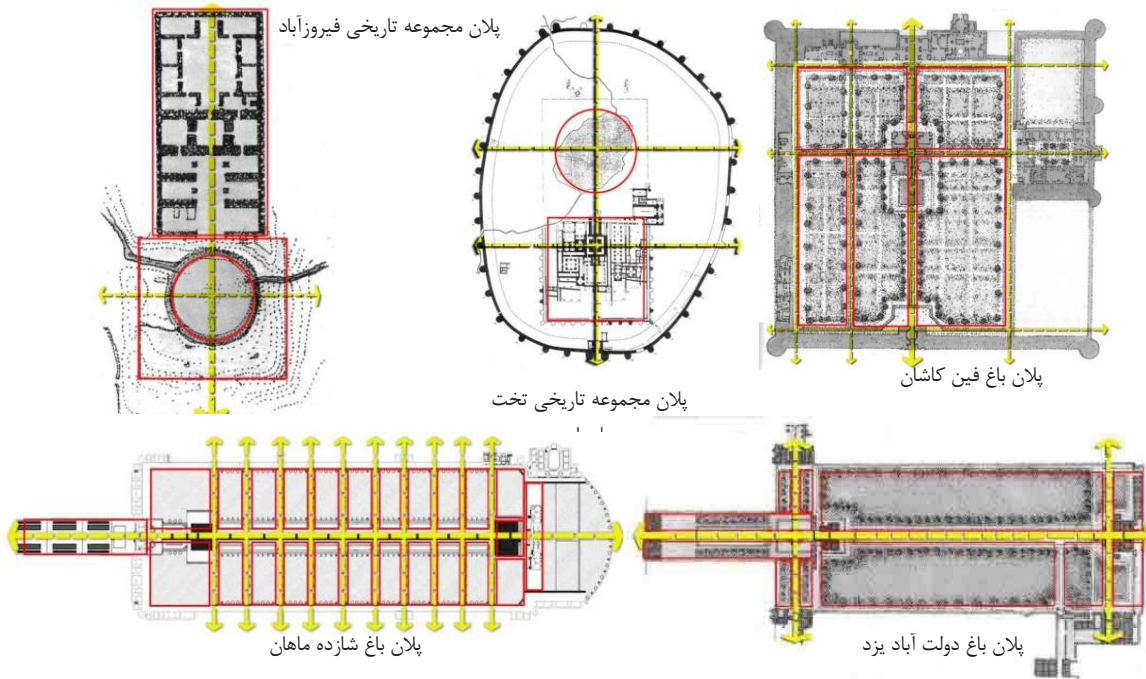
طرح معماری منظر ایرانی بر اساس توجه و کاربرد خاص چهارضلعی و به خصوص مستطیل و مربع در ترکیب کلی و اجزاء آن استوار است؛ این خصیصه شخصیت متمایز باغ ایرانی را تشکیل می دهد و از دیر باز مورد توجه دیگران بوده است. دیاگرام های تحلیلی ترسیم شده در پنج نمونه موردی مذکور نشان دهنده اهمیت خطوط راست و مستقیم و ایجاد زوایای چهارگوشه در نظام هندسی مناظر باغ های ایرانی در هر دو دوره زرتشت دوره اسلامی می باشد (تصویر ۸). به بیانی دیگر با توجه به دیدگاه رمزگرایانه ادیان توحیدی به نظام هندسی متصور از "بهشت"، "مظاهر بهشتی" و "صور مقدس" موارد ذیل همواره در طراحی هندسه فضای مناظر باغ های ایرانی رعایت می شود:

۱. وجود خطوط متقاطع آب جاری به عنوان نظام دهنده کلی به هندسه فضا

۲. تمایل به تقسیم هندسی زمین به چهار قطعه متأثر از وجود نهرهای متقاطع

۳. چهار وجهی و چهار کنجی (عبدالله دفاع، ۱۳۸۶، ۴۷) (جدول ۱).

تصویر ۸: دیاگرام تحلیلی نظام هندسه فضا که بر پلان نمونه‌های موردی

جدول ۱: تاثیر نظام هندسه فضا بر فضا سازی نمونه‌های موردی

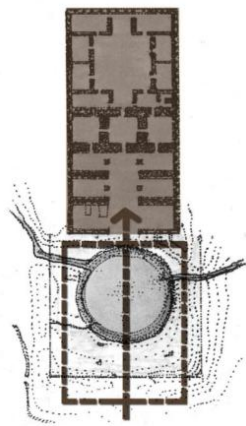
تجزیه فضایی	فیروزآباد	تخت سلیمان	باغ فین کاشان	باغ شازده ماهان	باغ دولت آباد یزد
نظام هندسی کلی فضا	دو محور عمود بر هم	دو محور عمودی و یک محور افقی	دو محور اصلی عمود بر هم و تعدادی از محورهای فرعی	یک محور افقی عمود بر محورهای عمودی	محور عمودی اصلی به همراه دو محور فرعی افقی
نظام هندسی معماری	مبتنی بر چهار ضلعی، مستطیل و مربع	دایره و مربع	چهار وجهی و مستطیل بودن قطعات باغ در نظام هندسی فضا مشهود است.	قطعات چهار ضلعی	هندسه کلان مجموعه متاثر از ساختار چهار ضلعی بوده و اجزاء خرد شده آن نیز با شمایل چهار ضلعی منظم قرار گرفته اند
عناصر نظام دهنده هندسه فضا	یک ساختمان مستطیل شکل و یک جوی آب، هر دو با استقرار در راستای محور عمودی	یک مجموعه ساختمانی مربعی شکل و یک جوی آب، بر روی محور عمودی و افقی به منظور تعریف و تاکید بر آن قرار گرفته‌اند.	چهار قطعه مستطیلی که توسط محورهای اصلی تفکیک شده‌اند.	قطعات چهار ضلعی ممتد که توسط محورهای عمودی فرعی و محور افق اصلی شکل گرفته است.	کوشک های باغ با قرارگیری بر روی محور اصلی شمال جنوبی بر حضور و اهمیت محور اصلی باغ تاکید دارد.

۲-۵- تحلیل تأثیر نظام حرکت بر فضا سازی نمونه‌های موردی

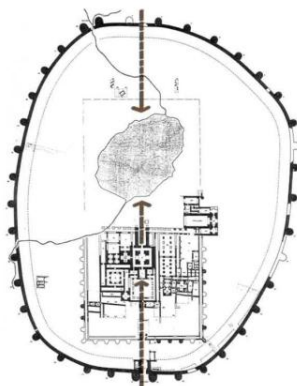
نظام حرکت انسان در فضا که به کلام تخصصی‌تر می‌توان آن را نظام ادراکی فضا توصیف کرد؛ نظامی است که طی آن کیفیت و کمیت مندرج در فضا توسط طراح به ذهن مخاطب و بهره بردار فضا متبادر می‌شود. از این رو می‌توان آن را اصلی‌ترین فاکتور تاثیرگذار بر فرآیند درک فضا قلمداد کرد. نظام حرکتی در معماری منظر ایرانی، مبتنی بر اصول و قواعدی است که بخش اعظم آن از انگاره‌های مذهبی ایرانیان در دوران‌های مختلف سرچشمه می‌گیرد (تصویر ۹). به بیانی دیگر با توجه به دیدگاه رمز گرایانه ادیان توحیدی به نظام حرکتی متصور از "بهشت"، موارد ذیل همواره در طراحی فضای حرکتی مناظر باغ‌های ایرانی رعایت می‌شود:

۱. فضایی با وسعت دید پرسپکتیوی
۲. فضای با تنوع کیفیت فضایی و تنوع پرسپکتیو
۳. فضایی با ترغیب مخاطب به حضور و تفرج در آن
۴. حریم امن و آرام
۵. جایی برای خلوت، تعمق و تفکر (جدول ۲)

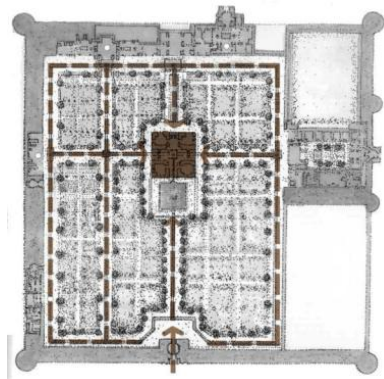
تصویر ۹: دیاگرام تحلیلی نظام حرکت در فضا که بر پلان نمونه‌های موردی

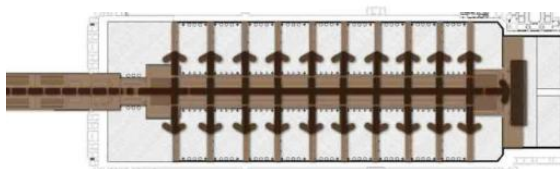
پلان مجموعه تاریخی فیروزآباد

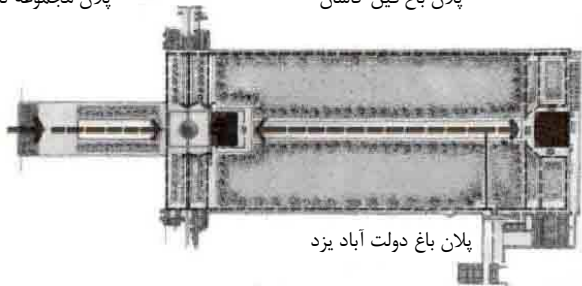
پلان مجموعه تاریخی تخت سلیمان

پلان باغ فین کاشان

پلان باغ شازده ماهان

پلان باغ دولت آباد یزد

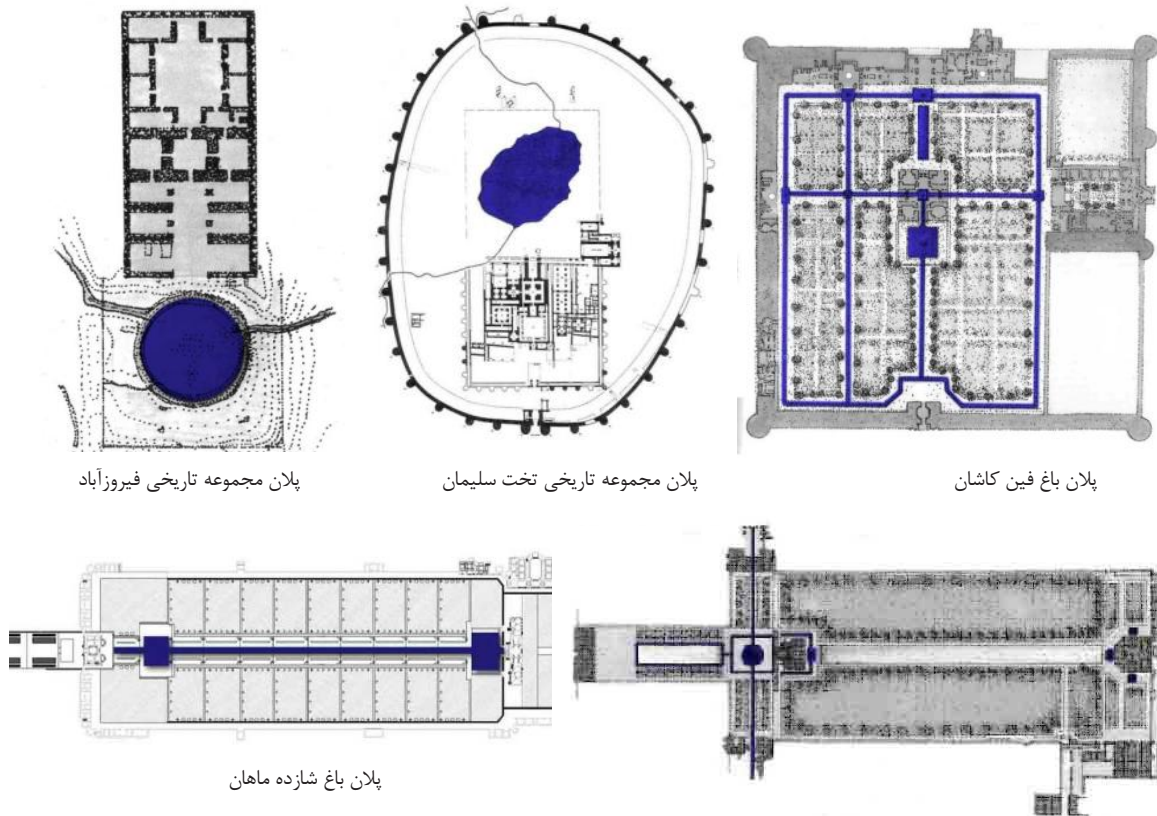
جدول ۲: تأثیر نظام حرکت در فضا بر فضا سازی نمونه‌های موردی

باغ دولت آباد یزد	باغ شازده ماهان	باغ فین کاشان	مجموعه تاریخی تخت سلیمان	مجموعه تاریخی فیروز آباد	نظام حرکت در فضا
سلسله مراتب طویل تقریب به فضا و سلسله مراتب طویل به مرکزیت فضا، جذبه فراوانی را در ادراک محیط فراهم آورده است. تنوع کیفیات فضایی اعم از فضاهای پرسپکتیوهای متنوع، سبب جذابیت کل مجموعه گردیده است.	احساس اغراق شده وسعت فضا ناشی از حرکت بر روی محور اصلی و طویل فضا (محور افقی) کاملاً بارز و مشهود است. تنوع کیفیت فضایی اعم از فضاهای متعدد و پرسپکتیوهای متنوع، سبب جذابیت کل مجموعه گردیده است.	تعدد و تنوع محورهای حرکتی جهت نیل و دستیابی به فضای مرکزی موجب خلق پرسپکتیوهای دید متعدد شده است.	سلسله مراتب تقرب تا انتهای محورهای حرکتی فضا و نیل به فضای مرکزی، سبب پیدایش حوزه دید وسیعی برای مخاطب در درک فضا گردیده است.	با عبور نگاه مخاطب از روی جوی آب در راستای محور اصلی آغاز شده و ترغیب کننده حضور در فضای سرپوشیده انتهایی محور می‌باشد.	نظام حرکت در فضا

۳-۵- تحلیل تأثیر نظام وجود آب و گیاه بر فضا سازی نمونه‌های موردی

آب علاوه بر تأکید گذاردن بر محورهای حرکتی در فضاها، از طریق نهرها و جوی‌ها به نقش عملکردی خود پرداخته و گیاهان را آبیاری می‌کند. آب علاوه بر فراهم آوردن امکان کاشت گیاهان مختلف در فضا، با صدای جریان خود و رطوبت حاصل از تبخیر آن، کیفیتی مطلوب به محیط می‌دهد. همچنین پوشش گیاهی چه به قصد آرایش و ارتقای کیفی محیط و چه به منظور بهسازی شرایط اقلیمی در محیط مصنوع، از جایگاه خاصی در مقوله مورد بررسی قرار دارد (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰: دیاگرام تحلیلی نظام وجود آب و گیاه در فضا که بر پلان نمونه‌های موردی

پلان مجموعه تاریخی فیروزآباد

پلان مجموعه تاریخی تخت سلیمان

پلان باغ فین کاشان

پلان باغ شازده ماهان

جدول ۳: دیاگرام تحلیلی نظام وجود آب و گیاه در فضا که بر پلان نمونه‌های موردی ترسیم شده است.

نظام وجود آب در فضا	مجموعه تاریخی فیروزآباد	مجموعه تاریخی تخت سلیمان	باغ فین کاشان	باغ شازده ماهان	باغ دولت آباد یزد
نظام کاشت گیاه در فضا	جوی آب در راستای محور اصلی ادراکی فضا قرار گرفته است که حاکی از اهمیت آن در نگاه طراحان و ملهم از انگاره‌های مذهبی تقدیس و تقدس آب می‌باشد.	کاشت گیاه به صورت توده ای در اطراف برکه آب و ایجاد فضایی مطلوب برای نشستن و مکث یادآور باغ های بهشتی	استقرار بر روی محور ادراکی اصلی فضا تأکید بر نظام هندسی فضایی تأکید بر مرکزیت فضایی تأکید بر محورهای حرکتی/ادراکی فضا	استقرار به صورت متمرکز (جوی و خطی بر روی محور اصلی دسترسی و ادراکی فضا، قرار گیری در سلسله مراتب ارتفاعی تا نیل به گوشه اصلی به منظور ایجاد صوت خوشایند جریان آب	فضایی پر از درخت و پوشش گیاهی، تأکید بر مسیر دسترسی و تقرب به مرکزیت فضا از طریق درختان مرتفع کاشته شده در بر محور اصلی

با توجه به دیدگاه رمز گرایانه ادیان توحیدی، تعبیر از بهشت از دیدگاه وجود آب و گیاه، گویای فضایی با کیفیت‌های زیر می‌باشد:

۱. جایی مملو از نهرهای جاری
۲. جایی با خصوصیات جریان داشتن آب در زیر آن
۳. جایی پر از درختان مثمر و پر میوه
۴. جایی آکنده از اصوات و الحان خوش
۵. جایی مطبوع با شرایط مناسب محیطی
۶. جایی مملو از درختانی با ریشه‌های عمیق (جدول ۳).

۶- جمع بندی

در این مقاله ابتدا نظام‌های ساختاری و شکلی معماری منظر ایرانی مورد بررسی قرار گرفت، سپس چگونگی تأثیرگذاری این نظام‌ها بر فضا سازی پنج نمونه موردی از نمونه‌های باغ‌های دوره زرتشت و دوره اسلامی مورد تحلیل قرار گرفت. در حقیقت انگاره‌های مذهبی در ادیان توحیدی غالب خطه متمدنی چون ایران، شامل آیین زرتشت و دین مبین اسلام، موثر بر شکل‌گیری ساختار مفهومی و شکلی باغ‌های ایرانی ساخت یافته در آن دوران می‌باشد. لذا هدف اصلی این پژوهش، پاسخ به ترجمان کالبدی و تحلیل نظام شکلی حاکم بر معماری منظر ایرانی با تأکید بر غالب ادیان توحیدی ایران، زرتشت و اسلام، بوده است.

با توجه به این مطلب که مولفه‌های سازنده معماری منظر، مواردی همچون نظام استقرار (جانمایی فضا در بافت شهری/منطقه)، نظام دسترسی و تقرب به فضا، هندسه فضا، نظام جانمایی ابنیه و توده‌های ساختمانی در فضا، نظام حرکت در فضا (دسترسی‌های داخلی)، محصوریت فضا، نظام کاشت گیاه در فضا و نظام وجود و حرکت آب در فضا نشانه‌ای از معماری منظر ایرانی می‌باشند، نسبت به کیفیت تأثیر توقعات و انگاره‌های دینی ملهم از ادیان توحیدی زرتشت و اسلام بر شکل‌گیری آن فاکتورها، تعمقی صورت گرفت که منتهی به تهیه دیاگرام‌ها و متون تحلیلی در زمینه هر فاکتور شد. دست یافته‌های مذکور در حقیقت پاسخ به سوال اصلی پژوهش در خصوص کیفیت تأثیر مولفه‌های مذهبی بر مولفه‌های سازنده ساختار شکلی معماری منظر ایرانی می‌باشند.

کیفیت تأثیرپذیری محیط مصنوع زیست بشر از مفاهیم مذهبی، به دلیل غنای آموزه‌های هر مسلک توحیدی و تأثیر شگرفی که این تأثیر پذیری می‌تواند بر افزایش کیفیت محیطی بگذارد، ضرورت بررسی پژوهشی این جستار را به منظور تعیین فاکتورها و عواملی که توجه به آن‌ها می‌تواند سبب ارتقای کیفی محیط در طرح‌ها و پروژه‌های دوران حاضر گردد؛ مشخص می‌نماید.

منابع

- ابوالقاسمی، لطیف (۱۳۸۱) "باغ ایرانی، شهرداری تهران" سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهر تهران.
- بل، سایمون (۱۳۸۱) "منظر، الگو، ادراک و فرآیند" بهناز امین زاده، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۳) "سبک شناسی معماری ایرانی" تدوین: دکتر غلامحسین معماریان، تهران، نشر معمار.
- جامع حسینی، اشرف الدین (۱۳۸۷) "باغ بهشت" تهران، انتشارات رجی.
- جلالی تهرانی، سعیده (۱۳۸۱) "فضای شناخت و برگزاری مراسم ادیان" پایان نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه آزاد تهران.
- حکمتی، جمشید (۱۳۸۱) "طراحی باغ و پارک" تهران، انتشارات فرهنگ.
- حیدری، فاطمه و ایرانی بهبهانی، هما (۱۳۸۷) "باغ ایرانی" تهران، انتشارات همشهری.
- خسروی، بهرمرد (۱۳۷۱) "طرح مجتمع فرهنگی مذهبی زرتشتیان" تهران (آدریان بزرگ)، پایان نامه کارشناسی ارشد معماری.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۸) "تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج محل" تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- عبدالله دفاع، علی (۱۳۸۶) "مشاهده گیاه شناسی در تمدن اسلامی" فرزانه غفاری، تهران، انتشارات سمت.
- گذار، آندره (۱۳۴۵) "هنر ایران" ویراستار: بهروز حبیبی، تهران، دانشگاه ملی ایران.
- متحیدین، حبیب‌اله (۱۳۷۴) "باغ ایرانی" پایان نامه دوره کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشگاه تربیت مدرس.
- موزه هنرهای معاصر (۱۳۸۳) "باغ ایرانی: حکمت کهن، منظر جدید" تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، موسسه هنرهای تجسمی.

- نعیماء، غلامرضا (۱۳۸۵) "باغ‌های ایران : که ایران چو باغیست خرم بهار" تهران، پیام.

- Alexander Clouston, William (2007) " **Flowers from a Persian Garden and Other Papers**" BiblioBazaar, LIC, Charleston, USA, 22.
- Hobhouse, Penelope, Hunningher, Erica & Harpur, Jerry (2004) "**Gardens of Persia**" USA, Kales Press.
- Johnson, James, Sydney Johnson, James, Links, Julian A (1929) " **The Persian Garden, Il lustrated by Julian A. links** " England, Windsor Press.
- Khansari Mehdi (1998) " **the Persion Garden: Echoes of Paradise** " Washington, DC.
- Wilber, Donald Newton (1979) " **Persian Gardens and Garden Pavilions** " UK, Dumbarton Oaks.
- Wilber, Donald Newton, Ackerman, Phyllis (1940) " **The Persian Garden** " Tehran, The Iranian institute.